

ФЕДОРОВА
Тетяна Миколаївна,
здобувач Центру пам'яткознавства,
Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури
НАНУ,
(м. Черкаси)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ ЧЕРКАЩИНИ

У статті аналізується науково-практична діяльність національних та державних історико-культурних заповідників Черкаської області, методи та форми співпраці закладів культурної спадщини даного регіону із органами державної влади, закладами освіти і культури. Підкреслено, що наукові дослідження, які проводять заповідники Черкаської області, відповідають сучасним пам'яткоохоронним та музейним принципам. Доведено, що науковці заповідників забезпечують повноцінну роботу своїх закладів з питань побудови музейних експозицій, дослідження та охорони об'єктів культурної спадщини, польових досліджень, пошукової і збиральницької роботи, проведенні науково-практичних конференцій, публікації наукових досліджень у фахових та публіцистичних виданнях. Наводяться окремі приклади становлення та розвитку науково-практичної діяльності кожного заповідника.

Ключові слова: історико-культурні заповідники, пам'ятки, науково-практична діяльність, наукові видання, культурна спадщина України.

В статье анализируется научно-практическая деятельность национальных и государственных историко-культурных заповедников Черкасской области, методы и формы сотрудничества учреждений культурного наследия данного региона с органами государственной власти, учреждениями образования и культуры. Подчеркнуто, что научные исследования, которые проводят заповедники Черкасской области, соответствуют современным памятниковоохранным и музейным принципам. Доказано, что научные сотрудники заповедников обеспечивают полноценную работу своих заведений по вопросам построения музейных экспозиций, исследования и охраны объектов культурного наследия, полевых исследований, поисковой и собирательской работе, проведении научно-практических конференции, публикации научных исследований в профессиональных и публицистических изданиях. Приводятся отдельные примеры становления и развития научно-практической деятельности каждого заповедника.

Ключевые слова: *историко-культурные заповедники, памятники, научно-практическая деятельность, научные издания, культурное наследие Украины.*

The article analyzes the research effort of national and state historical and cultural reserve Cherkasy region, methods and forms of cooperation cultural heritage institutions in the region with public authorities, institutions of education and culture. Emphasized that research, conducting reserves Cherkasy region, meet modern museum and monument protection principles. It is proved that the scientific staff reserves provide a full-scale operation of its institutions on the construction of museum exhibitions, research and protection of cultural heritage, field research, search and collecting work, organized scientific conferences, publishing research in professional and journalistic publications. We give some examples of the formation and development of scientific and practical activities of each reserve.

Keywords: *historical and cultural reserves, monuments, scientific-practical activities, scientific publications, cultural heritage Ukraine.*

Вступ. У процесі пробудження національної самосвідомості і духовного відродження, коли особливої ваги набуває вивчення та осмислення історії і культури нашого народу, національні та державні історико-культурні заповідники стали носіями духовного та генетичного коду українців. Саме музейники у складних умовах тоталітарної системи зуміли зберегти унікальні історико-культурні пам'ятки, і нині проводять значну роботу щодо збереження і популяризації вітчизняної історико-культурної спадщини.

На території Черкаської області розташовано понад 9 тисяч пам'яток, 7 історико-культурних заповідників, серед яких – національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Шевченківський національний заповідник, національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка», державні історико-культурні заповідники у м. Корсуні-Шевченківському та м. Кам'янці, державні історико-культурні заповідники «Трахтемирів» і «Трипільська культура».

Актуальність. Сприйняття історико-культурних заповідників як центрів наукових досліджень зумовлено їх діяльністю, комплексний аналіз і вивчення якої є досить актуальними у зв'язку із реформуванням державної системи управління музейною та пам'яткоохоронною галуззю.

Історіографія. Дослідження національних та державних історико-культурних заповідників від початку ХХ – до початку ХХІ ст., із огляду на

тривалий період радянської моделі управління в Україні, здійснювалися побіжно і не системно. Тема музейництва і пам'яткоохоронної роботи тривалий час не знаходила належного висвітлення в історіографії. Разом із тим, дані питання висвітлюються у наукових дослідженнях М.Ф. Біляшівського [1, С.28], Ф.І. Шміта [2, С.15–17], М.М. Бондаря, Г.Г. Мезенцевої, Л.М.Славіна [3], П.Т. Тронька [4], П.П. Толочка [5], С.З. Заремби [6], В.І. Акуленка [7], О.О.Нестулі [8, С. 381-392].

Метою дослідження є вивчення процесів формування і розвитку науково-практичної діяльності заповідників Черкащини. **Основним завданням** є здійснення аналізу періодів становлення даного напрямку у роботі заповідників.

Методологічну основу роботи становлять сукупність критично-об'єктивного аналізу джерел та історико-правового методу, які допомогли у підборі лише достовірної інформації та послідовному реконструюванні подій, а також використанні основних нормативно-правових актів щодо музеєзнавства та охорони культурної спадщини.

Основна частина. Розвиток науки і техніки на початку ХХ століття значною мірою сприяв ставленню до музею як науково-дослідної установи. Кожен заповідник має свій науково-дослідницький потенціал, який складається із наукового опрацювання архівних документів, інших історичних джерел, організації і проведення власних історичних наукових досліджень; розроблення наукових і науково-популярних статей з наступним їх друком; проведення музеєзнавчих наукових досліджень, проблем побудови і підвищення ефективності музейної експозиції; пам'яткоохоронної діяльності; проведення наукових експедицій, тематичних та оглядових екскурсій, лекцій, занять, інших науково-практичних заходів з метою популяризації історії краю тощо.

Розглянемо докладно науково-практичну роботу кожного історико-культурного заповідника Черкаської області.

1. Шевченківський національний заповідник, утворений 1925 року, є найстарішим в Україні. До його складу нині входить 5 музеїв, пам'ятки історії, культури і природи м.Канева та с.Прохорівки.

Протягом свого існування заклад змушений був неодноразово змінювати наукову концепцію експозиції у зв'язку із різними історичними подіями. Так, постановою РНК УСРР від 10.03.1931 «Про відзначення 70-х роковин з дня смерті Т.Г.Шевченка» було ухвалено перетворити територію Шевченкової могили на культурно-освітній осередок [9, С. 58-63]. У 1943-1944 рр. у музеї фашистами було влаштовано трудовий табір і повністю знищено експозицію. Понад 2000 експонатів вивезли до Німеччини [10, С. 260].

Завдяки безперервним дослідженням постаті Т.Г. Шевченка науковцями заповідника у 1945, 1961, 1964 рр. були проведені музейні реекспозиції, присвячені ювілеям Кобзаря.

До 175-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка (1989 р.) в експозиції музею відтворено вітраж за ескізами В.Г. Кричевського та виконано шість монументальних живописних панно (худ. О.І. Івахненко) відповідно до задумів авторів проекту (1933–1934 рр.). Відкриття оновленої «Тарасової світлиці» – першого народного музею на території заповідника, відбулося у 1991 р. В експозиції музею зусиллями науковців відтворено інтер'єр хати періоду 1912 р.

У 1998 р. уперше в історії закладу було видано науково-документальний літопис Тарасової гори [11].

2003 року розпочато реставраційні роботи на об'єктах закладу. Урочисте відкриття оновленої експозиції відбулося 23 серпня 2010 р. У результаті проектного вирішення майже вдвічі було розширено музейну площу, яку оснащено сучасним устаткуванням.

Узагальнення наукової роботи заповідника за останні роки знайшло відображення у наукових збірках, публікаціях, вісниках: «Родовід Тараса Шевченка в його нащадках: Збірник нарисів» Яхімовича А.В. [12], «Чернеча гора» [13], «За колючим дротом: Музей Тараса Шевченка в Каневі в роки німецько-фашистської окупації (1943–1944 рр.)» [14], «Тарасова світлиця» [15]

Танани Р.В., «Варфоломій Григорович Шевченко» [16], «Доля Тараса на засланні» [17].

2. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» утворений 1989 року і має площу 1161,7 га. До його складу входять 5 музеїв, 34 пам'ятки історії, археології, архітектури, природи м.Чигирин, сіл Суботів, Стецівка, Медведівка, урочища Холодний Яр.

У 1989-1990 рр. спільно із Інститутом археології НАН України було проведено розкопки у м.Чигирині (начальник експедиції П.А. Горішній), завдяки чому на Богдановій горі були знайдені залишки бастіону гетьмана України П. Дорошенка [18, С.10-17]. Із 1990 по 1993 рр. проводилися дослідження Суботівського замчища (начальники експедиції М.П. Кучера, П.А. Горішній) [19]. У 1995 р. на основі архівних матеріалів відновлено первісний іконостас Іллінської церкви у с.Суботіві.

25 грудня 1995 р. урочисто відкрито музей гетьмана України Б.Хмельницького, роботи по створенню якого були завершені улітку 2006 р.

Однією із форм роботи заповідника є проведення польових досліджень з питань будівництва господарчих споруд у дворах селян с.Стецівки та навколишніх сіл, вивчення інтер'єрів житлових приміщень різних верств населення Чигиринщини XVII–XVIII ст. Метою будівництва комплексу є відтворення цілісного середовища невеликого хутора з характерними типами житлових, господарчих та громадських будівель [20].

2006 року заклад став учасником Україно-Голландського проекту «Матра /МузеїУкраїни». У 2008 р. – переможцем у конкурсі аудіо-візуальних програм (номінація «Візитна картка») II-го Всеукраїнського музейного фестивалю (м.Дніпропетровськ). 2010 року кращі експонати музею представляли заклад на міжнародній виставці «Україна–Швеція на перехрестях історії», яка проходила в Українському музеї у м.Нью-Йорку (США) [21, с.20-27].

3. Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник утворений 1994 року. Заклад опікується пам'ятниками і пам'ятними знаками Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу на

території Городищенського, Звенигородського, Корсунь-Шевченківського, Лисянського районів, 5 музеями, 11 об'єктами культурної спадщини загальною площею 103 га.

Із 1945 року (часу заснування музею Корсунь-Шевченківської битви) науковці закладу усебічно досліджують період окупації на Корсунщині та хід підготовки і проведення Корсунської битви. У 2001–2004 рр. була проведена реекспозиція музею, у наукову концепцію якої покладено неупереджене висвітлення історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції в контексті Другої Світової війни. Заповідником налагоджено зв'язки із учасниками Корсунь-Шевченківської битви зі сторони Німеччини та їх родинами [22].

У 1994 р. заповідником засновано альманах «Корсунський часопис», у якому постійно публікуються провідні науковці України. 2004 року заповідник, перший на Черкащині, створив власну WEB-сторінку [23].

У 2008 р. на території ландшафтного парку заповідника виявлені залишки житла та господарської ями давньоруського часу. Розпочато дослідження житла [24].

4. Кам'янський державний історико-культурний заповідник, утворений 1995 року. До його складу входять 3 музеї та 13 пам'яток державного і національного значення. Закладом проводяться ґрунтовні дослідження поселення раннього залізного віку, Чорноліської та Черняхівської культур, поселення ранніх слов'ян та скіфського часу. За їх результатами відкрито і нанесено на археологічну карту краю три поселення стародавніх людей (скіфський час, доба бронзи, ранні слов'яни) [25].

Багато років поспіль науковці закладу вивчають життя і творчість членів Кам'янської управи – філії Південного товариства декабристів, О.С. Пушкіна та П.І. Чайковського. У сфері наукової зацікавленості закладу – події вітчизняної історії періоду 1917-1922 рр., коли м.Кам'янка входила до складу Холодноярської республіки, трагічні сторінки голодомору 1932-1933 рр. на Кам'янщині, історія та природа Середнього Придніпров'я.

У 2003 р. Кам'янським ДІКЗ було започатковано проведення районної науково-практичної краєзнавчої конференції «Ми роду українського» [26], у 2004 р.– науково-практичної конференції «Джерело» [27]. Історичний музей заповідника став засновником науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія Кам'янки в контексті історії України» (2010 р.).

За книгу «Місто на скелястих берегах Тясмину» колектив заповідника став лауреатом обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича 2009 року [28].

5. Державний історико-культурний заповідником «Трахтемирів», заснований 1994 року, займає площу 590 гектарів між селами Трахтемирів і Бучак Канівського району. На його території розташовано 81 археологічна, 9 історичних та 9 природничих пам'яток.

Від початку заснування заклад налагодив тісні наукові зв'язки з Інститутом Археології НАНУ та Київським національним університетом ім.Т.Г. Шевченка. Протягом багатьох років спільними зусиллями проводяться огляди пам'яток археології Канівського району. Під час розвідок зібрано значний археологічний матеріал [29].

Непоправної шкоди пам'яткам завдають води Канівського водосховища. Археологічні об'єкти, розташовані на береговій лінії, знаходяться під загрозою змиву. Тому одним із напрямків роботи заповідника є приведення їх у належний санітарний та естетичний стан.

Заповідник «Трахтемирів», єдиний в області, не має власного приміщення. У зв'язку із цим заклад щороку організовує і проводить пересувні виставки у м.Каневі та екскурсії до археологічних, природничих та історичних пам'яток.

6. До складу національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка», утвореного 1992 року, належать пам'ятки, що об'єднують села Моринці, Шевченкове, Будище Звенигородського району та збереглися у первісному вигляді із часів перебування на Звенигородщині родини Шевченків

(XIX ст.). До складу заповідника входить 4 музеї та 40 об'єктів і пам'яток культурної спадщини.

Багаторічні дослідження життя і творчості Т.Г.Шевченка покладені в основу унікальних наукових лекцій, які читають у заповіднику: «Особиста доля Тараса Шевченка», «Варфоломій Шевченко», «Рядками Тарасових листів», «Енгельгардти». Родзинкою у роботі закладу є відтворення старовинних вишитих узорів села Шевченкового [30].

Заповідником проведено наукові дослідження та підготовлено матеріали щодо оголошення заповідними територій та об'єктів, що мають особливе природоохоронне та історико-культурне значення, а саме: заповідних урочищ «Гайдамацьке», «Козацьке», «Старослов'янське», надано статус об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення [31].

Співробітники закладу беруть участь у науково-практичних конференціях: «Млинарство як складова української етнокультурної спадщини» (Черкаси, 2009 р.). «Вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка на Черкащині» (Черкаси, 2010 р.), «Сучасний контекст життя і творчості Т.Г.Шевченка» («Черкащина в контексті історії України», 2013 р.)

7. Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», утворений 2003 року на території Тальнівського, Звенигородського і Уманського районів, досліджує 11 поселень-гігантів Трипільської цивілізації площею 2045 га. До його складу входять також музей та палац графів Шувалових.

Від початку заснування заповідником, спільно з Інститутом археології НАНУ та Уманським педагогічним університетом ім. П.Тичини, створено «Науково-дослідний інститут дослідження ранньоземлеробських культур Буго-Дністровського межиріччя».

11 травня 2003 р. на експериментальному майданчику у с.Легедзиному (Тальнівський район) було проведено відтворення, спалення та випал трьох великих моделей трипільських будівель. Результати дослідів покладено в основу будівництва першої в Україні повномасштабної двоповерхової споруди,

яка мала відповідати трипільському житлу ($a=7\text{м}$, $b=4\text{м}$, $h=6\text{м}$). Спалення побудованого житла відбулося 27 серпня 2003 р [32].

Значне місце у роботі заповідника займають наукові польові роботи. Лише у 2009 році завдяки ним виявлено залишки двадцяти одного поховання, у яких були знайдено велику кількість археологічних предметів.

Заповідник активно співпрацює із провідними вченими світу. У спільних Міжнародних наукових конференціях, проведених закладом у 2003 та 2009 рр., взяли участь понад 100 науковців із 8 країн світу [33].

Висновки. Підсумовуючи викладене зазначимо, що наукові-практична робота, яку проводять національні та державні історико-культурні заповідники Черкащини, відповідає сучасним історичним, пам'яткоохоронним та музейним принципам. Заповідники є не лише зберігачами, а й дослідниками і популяризаторами історико-культурної спадщини нашого народу. Незважаючи на певні матеріально-технічні складнощі у їх діяльності, науковці заповідників забезпечують повноцінну роботу своїх закладів з питань дослідження та охорони об'єктів культурної спадщини, польових розвідок і розкопок, пошуковій і збиральницькій роботі, побудові музейних експозицій, проведенні науково-практичних конференції, публікації наукових доробок у фахових та публіцистичних виданнях.

Список використаної літератури:

1. *Біляшівський М.* Програма місцевого (повітового, районного) музею / М. Біляшівський, П. Тутківський // *Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання.* – К., 1918. – Вип. 1 – С. 28.
2. *Шмит Ф.* Охрана старины на Украине / Ф. Шмит // *Художественная жизнь.* – 1920. – № 4–5. – С. 15–17.
3. *Бондар М.М.* Нариси музейної справи / М.М. Бондар, Г.Г. Мезенцева, Л.М. Славін. – К., 1959. – 160 с.
4. *Історія міст і сіл Української РСР* : 26 т. / [П.Т. Тронько (голова голов. редкол.)] – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР. – 1966–1973.
5. *Толочко П.* Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. : Моногр. / П.П. Толочко; В. о. НАН України. Ін-т археології. – К. : Наук. думка, 2005. – 362 с.

6. *Заремба С.З.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури : Іст. нарис / С. З. Заремба. – К., 1998. – 244 с.
7. *Акуленко В.І.* Культурна спадщина людства : збереження та використання / В.І. Акуленко. – Л., 2002. – 224 с.
8. *Нестуля О.О.* Становлення державних органів охорони пам'яток історії та культури в Радянській Україні (1918-1919 рр.) / Нестуля О.О. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.; Донецьк, 2001. – С. 381-392.
9. *Манжара Г.* До історії створення будинку музею Тараса Шевченка в Каневі / Г. Манжара, В. Дзима // Пам'ятки України : історія і культура : Наук. часопис. – 2014. – № 6. – С. 58–63.
10. *Танана Р.В.* Музей Кобзаря у Каневі в роки фашистської окупації / Р.В. Танана // Черкащина в контексті історії України : Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси, 2005. – С. 260.
11. *Тарахан-Берега З.П.* Святиня : науково-історичний літопис Тарасової Гори / З.П. Тарахан-Берега. – К. : Родовід, 1998. – 543 с.
12. *Яхімович А.В.* Родовід Тараса Шевченка в його нащадках : Зб. нарисів / Яхімович А.В. – Черкаси : Брама-Україна, 2009. – 80 с.
13. *Чернеча гора : наук.-публіцистичний вісн.* / [упоряд. О.В. Білокінь] – Черкаси, 2009. – № 2 (27). – 8 с.
14. *За колючим дротом : Музей Тараса Шевченка в Каневі в роки німецько-фашистської окупації (1943-1944 рр.) / Шевченківський нац. заповідник* [упоряд.: Р.В. Танана, О.В. Білокінь]. – Черкаси : Вертикаль, 2008. – 103 с.
15. *Танана Р. В.* Тарасова світлиця / Р. В. Танана. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – 160 с.
16. *Варфоломій Григорович Шевченко. 1821-1892.* / [автор проекту Н.В. Долгіч] – Черкаси, 2012. – 20 с.
17. *Доля Тараса Шевченка на засланні : Зб. наук. пр. Четвертих Міжнародних Шевченківських читань, присвячених 165-річчю від часу преведення Т.Г. Шевченка на службу в Новопетровське укріплення* / [під ред. С.А. Брижицької, С.А. Гальченка, П.В. Токаря, Д.А. Чернієнка]. – Черкаси, 2015. – 304 с.
18. *Горішній П.А.* Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції ІА АН УРСР у 1990 р. / П.А. Горішній // НА ІА НАН України. – 1990/17. – С. 10–17.
19. *Кучера М.П.* Звіт про дослідження в Суботові 1993 р. / М.П. Кучера // НА ІА НАН України. – 1993/15. – 12 с.
20. *Архів управління культури Черкаської облдержадміністрації (далі – АУК ЧОДА), Ф.–02, спр. 13 : Звіт Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» за 2009 рік.*
21. *Пискун О.О.* Музей Богдана Хмельницького в Чигирині : історія та сьогодення / О.О. Пискун // Пам'ятки України. – № 5–6. – 2011. – С. 20–27.
22. *АУК ЧОДА, Ф.–02, спр. 09 : Звіт про діяльність Корсунь-Шевченківського національного історико-культурного заповідника у 2009 році.*

23. *Там само*. Звіт про діяльність Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника у 2004 році.
24. *Там само*. Звіт про діяльність Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника у 2008 році.
25. АУК ЧОДА, Ф.–02, спр. 10 : Звіт про роботу Кам'янського державного історико-культурного заповідника за 2010 рік.
26. *Там само*. Звіт про роботу Кам'янського державного історико-культурного заповідника за 2006 рік.
27. *Джерело* : Матеріали першої науково-практичної краєзнавчої конференції, присвяченої 355-річчю м. Кам'янки / [Рецензент В.М. Мельниченко] – Кам'янка : Кам'янське полігр. підприємство, 2004. – 61 с.
28. АУК ЧОДА, Ф.–02, спр. 18 : Розпорядження облдержадміністрації від 28.10.2009 № 307 «Про присудження обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича 2009 року».
29. АУК ЧОДА, Ф.–02, спр. 11 : Звіт про діяльність державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів» у 2003 році.
30. АУК ЧОДА, Ф.–02, спр. 15 : Звіт про діяльність державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» у 2009 році.
31. *Там само*. Рішення Черкаської обласної ради від 03.07.2002 р. № 2–8 «Про надання об'єктам, що мають особливе природоохоронне та історико-культурне значення, статусу об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення».
32. *Время собирать камни* (Триполье) : докум. фильм / [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ramha.tv/2013/10/vremasobiratkamni.html>.
33. АУК ЧОДА, Ф.–02, спр. 12 : Звіт про роботу державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» за 2009 рік.